

*Савченко А. Л.,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри інженерної педагогіки та мовної підготовки
ДВНЗ «Криворізький національний університет»*

ТЕРМІНОДЕРИВАТИ ЯК ЗНАКОВЕ ВІДОБРАЖЕННЯ КАРТИНИ СВІТУ

Анотація. У статті продемонстрована продуктивність способу творення термінодериватів на базі власних назв як особливий когнітивний механізм деривації термінів, що відображає синтез двох номінаційних аспектів – поняттєвого й індивідуального. Підкреслюється, що на сучасному етапі розвитку наукової філологічної парадигми знання про термін дозволяють репрезентувати його як специфічну лінгвокогнітивну одиницю, як об'єкт і результат термінологічної деривації.

Ключові слова: термінодеривація, термінодериват, власна назва, когнітивний механізм, спеціалізований формант, мовна картина світу.

Постановка проблеми. Філологічні пошуки ХХІ століття визначаються розвитком інтегративного комплексного дослідження таких пріоритетних лінгвістичних проблем, як роль і статус категоріальних одиниць у процесах організації й функціонування мови, використання мови як фактору й засобу відображення світу, виявлення й опис множини фрагментів і типів різних видів знань, які репрезентовані мовними знаками тощо. Нові напрями розвитку філологічної парадигми віддзеркалюють активний взаємозв'язок лінгвістики з психологією, психолінгвістикою, когнілінгвістикою, прагмалінгвістикою, логікою, філософією, лінгвокультурою.

Актуальність нашого дослідження полягає в тому, що воно здійснюється в межах сучасних когнітивних розвідок, які присвячені мовній репрезентації надбань людського досвіду. Лінгвістичні дослідження когнітивного характеру дозволяють систематизувати навколишній світ завдяки мовній структуризації.

У другій половині ХХ століття проблеми мови, мислення й свідомості стали провідними для фахівців різних дисциплін. Саме тоді почався інтенсивний розвиток науки про знання – когнітології, виникли спеціальні дисципліни, зокрема, когнітивна лінгвістика, предметом вивчення якої є детермінований знаннями процес кодування та здобуття інформації.

Актуальність роботи визначається також недостатнім вивченням процесу вторинної номінації в системі української термінології, яке здійснюється на основі сукупності механізмів і засобів структурування, вироблення, виникнення термінологічних знаків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як зазначають О.Є. Баксанський та О.М. Кучер, дериваційні процеси мають надзвичайне значення для формування мовної картини світу, оскільки завдяки мовним репрезентаціям дійсність своєрідно організовується та впорядковується, створюються відомі стереотипи для найменування реалій, новий досвід пов'язується зі старим [1, с. 12]. Продуктування дериватів обумовлює закріплення людського досвіду, що призводить до віддзеркалення когнітивних підсумків осмислення світу в одиницях деривато-

логії. Термінодеривація завжди базується на дериваційній системі національної мови. Під термінодеривацією як глобальним процесом мовного розвитку розуміється створення термінів тієї чи іншої когнітивної сфери, що розглядається як процес вторинної номінації в системі термінології, який здійснюється на основі сукупності механізмів і засобів структурування, вироблення, виникнення термінологічних знаків. Саме дослідженню когнітивно-номінаційного аспекту термінодериватів науково-технічної термінології, які базуються на принципі пріоритетності поняттєво-концептуального та предметно-практичного складника термінологічної деривації, присвячена дисертаційна праця Г.Ф. Ракшанової. Автор довела роль словотвору в оптимізації професійного спілкування, зокрема дериватології в розвитку інформаційно-мовної культури суспільства [2].

У процесах термінодеривації як мотивуючі основи широко використовуються власні назви (антропоніми, топоніми, космоніми, міфоніми). Дослідженню саме цього питання присвячені праці таких лінгвістів, як Н.І. Бицко, М.М. Дзюба, В.І. Кажан, Р.П. Калініна та ін. Зокрема, Н.І. Бицко наголосила на тому, що під час конструювання англійських медичних термінів поширене використання одного з підрозділів антропоніміки, який досліджує функціонування власних назв епонімів [3]. М.М. Дзюба проаналізувала особливості термінів, утворених від власних назв, указала на переваги та недоліки епонімичних найменувань у термінології [4]. В.І. Кажан та Р.П. Калініна приділили увагу процесу апелювання власних імен у термінології хореографії, розглянули власні назви як словотвірну базу для найменування танців у різних мовах світу [5]. Але проблема потребує подальшого розгляду й систематизації. Саме цю й присвячена наша робота.

Метою статті є демонстрація продуктивності способу творення термінодериватів на базі власних назв як особливого когнітивного механізму деривації термінів, що відображає синтез двох номінаційних аспектів – поняттєвого й індивідуального.

Виклад основного матеріалу. Використання власних назв як мотивуючих баз є показником саме термінотворення, проте для загальнолітературної мови подібний засіб словотворення є непродуктивним. Регулярність і продуктивність цього термінодериваційного способу зумовлені тим, що власні імена постійно функціонують як мотивуючі основи термінодериватів. Особливість семантики власної назви дає можливість продукувати моносемантичні деривати і включати їх у систему цієї логіко-понятійної сфери.

Активне використання власної назви як мотивуючої бази в термінотворенні свідчить про тісний зв'язок процесів термінодеривації з національним менталітетом, науковими досягненнями, культурно-історичною спадщиною, міфолого-релігійною свідомістю людини. Це підтверджує й той факт, що традиція утворення термінодериватів на базі онімів існує багато сто-

літь. Так, ще в XVIII столітті видатний шведський учений Карл Лінней під час розроблення принципів утворення ботанічних термінів продуктивним джерелом для назв вважав імена видатних людей, тому що ім'я містить інформацію про особистість ученого, про його внесок у науку, про етапи розвитку наукової думки тощо [6]. У зв'язку з цим Л.Ю. Буянова зазначає, що унікальність семантичного простору імені дає можливість продукувати деривати, які включаються в систему цієї поняттєво-логічної сфери та підтримують на дериваційному рівні її стрункність і саморозвиток. Автор наголошує на тому, що саме в таких дериватах відбувається унікальний за своїм характером і специфікою синтез діахронії й синхронії в динаміці [7].

Так, під час термінодеривації для найменувань мінералів, гірських порід, хімічних елементів мотивованими основами є такі власні назви:

1) назви частин світу, країн, штатів, півостровів, міст, провінцій, областей, вулканів, гір, хребтів, морів, озер, річок: Європа, Америка, Франція, Каліфорнія, Скандинавія, Марокко, Македонія, Тироль, Байкал, Алтай тощо – *європій, америцій, францій, каліфорній, скандій, марокіт, тироліт, байкаліт, алтайт* тощо;

2) прізвища й імена відомих учених, які працюють у царині наук про Землю: мінералогів, геохіміків, гірничих інженерів, кристалографів, геологів, петрографів, аналітиків мінералів; хіміків, фізиків, радіохіміків, винахідників, математиків, астрономів, металургів, ботаніків, зоологів, медиків; різних державних і політичних діячів; представників аристократії: Ган, Курчатов, Кюрі, Менделєєв, Нобель, Ейнштейн, Ландау тощо – *ганій, курчатовій, кюрій, менделєєвій, нобелій, ейнштейній, ланданіт* тощо;

3) імена богів і героїв грецької, римської, скандинавської й інших міфологій: Тор, Ванадіс, Ніоба, Прометей, Ірида, Тантал, Кастор, Поллукс тощо: *торій, ванадій, ніобій, прометій, іридій, танталіт, касторіт, поллукіт* тощо;

4) назви планет, зокрема, малих: Паллада, Церера, Нептун, Плутон – *палладій, церій, нептуній, плутоній* тощо;

5) грецькі та латинські власні назви: лат. Gallia – Франція, лат. Gólmia – Стокгольм, лат. Hafnia – Копенгаген, лат. Lutetia – Лютеція (старовинне поселення паризіїв, де зараз розташований сучасний Париж (на острові Сіті), лат. Polonia – Польща, лат. Rhenus – Рейн, лат. Thule – північно-західна частина Норвегії: *галій, гольмій, гафній, лютецій, полоній, реній, тулій*.

Продуктивний спосіб творення термінодеривата на основі власної назви (антропоніми, топоніми, космоніми, міфоніми) є особливим когнітивним механізмом деривації термінів, що відображає синтез двох номінаційних аспектів – поняттєвого й індивідуального. Такі номінації містять значний обсяг історичної, соціо- та етнокультурної інформації, мають особливу національно-культурну конотацію та дериваційні ресурси, реалізують принципи спадкоємності й розвитку в процесах категоризації та вербалізації навколишнього світу.

Продуктивність способу творення термінодеривата на базі власної назви підтверджується виникненням нових номінацій у мінералогічній, геологічній, петрографічній, кристалографічній, хімічній термінологіях. Наприклад, геохіміки увічнили ім'я засновника російського Інституту геохімії Л. Таусона тим, що дали назву відкритому в XX столітті мінералу *таусоніту*. Останні з відкритих елементів періодичної системи Д.І. Менделєєва (108-й та 109-й) отримали свої вербальні однослівні позначення наприкінці XX століття: *ганій* (або *хасій*) і *мейте-*

нерій на честь німецького радіохіміка Отто Гана (або норвезького фізико-хіміка Олда Хасселя) і австрійської ученої, фізика й радіохіміка Лізи Мейтнер.

Термінодеривати, що мотивуються власними назвами, містять специфічні конотативні відтінки значення, які складають когнітивну сутність терміна й обумовлюють усю його семантику. Наприклад, один із хімічних елементів періодичної системи, який був відкритий американськими фізиками з м. Берклі в 1952 році, отримав назву *ейнштейній* на честь А. Ейнштейна, американського фізика, одного з творців теорії відносності, яка змінила класичні уявлення про простір, час і матерію. У м. Дубні в 1963 й 1964 роках радянські вчені відкрили нові хімічні елементи *нобелій* і *курчатовій*, що отримали назви на честь шведського винахідника й промисловця А.Б. Нобеля й радянського фізика І.В. Курчатова, який очолював школу фізиків-ядерників. Отже, імена, які є національною гордістю того чи іншого народу, стають інтернаціональним надбанням.

Терміни, що утворені від географічних назв, також містять у своєму значенні специфічні національно-культурні конотації. Так, хімічний елемент *берклій* був синтезований у грудні 1949 року американськими ученими С. Томпсоном, А. Гюрсо і Г. Сіборгом. Цей елемент названий на честь міста Берклі (Каліфорнія, США), де проводилися численні роботи щодо синтезу та дослідження актиноїдів, зокрема й берклію. У 1886 році хімік К. Вінклер виявив у мінералі аргідродіті новий елемент, який назвав *германієм* на честь своєї батьківщини – Німеччини (Germany).

Життя людини тісно пов'язане з релігією. Мова й релігія – це ті фундаментальні фактори, які визначають народний менталітет, формують національні, мовленнєві, релігійні картини світу різних народів. Імена героїв міфопоетичних переказів слугують вихідними основами під час термінодеривації. Особисте ім'я є значимим елементом, який відіграє важливу роль у системі мови й культури і сприяє виявленню національно-культурних особливостей певного етносу. Термінодеривати, які мотивуються іменами міфологічних героїв і богів, містять у своєму значенні специфічні національно-культурні конотації: *танталіт* названий за ім'ям Тантала, царя з грецької міфології; *нептуніт* – за ім'ям Нептуна, римського бога моря, *касторіт* і *поллукіт* – за іменами Кастора й Поллукса, братів-близнюків із грецької міфології, *таніоліт* – за ім'ям Тапіо, фінського бога лісів, вертумнусіт – за ім'ям етруського бога Вертумнуса; *кетцалькоатліт* – за ім'ям Кетцалькоатля, бога моря мексиканських індіанців племен тольтеків і ацтеків тощо. У таких термінодериватах основним механізмом когнітивного освоєння світу є так звана термінологічна альяція: мотиваційна база (власна назва) натякає, указує на особливу історію того чи іншого терміна, а спеціалізований формант кодує специфічну когнітивну інформацію («мінерал», «гірська порода», «хімічний елемент»). Вони, на основі яких утворені термінодеривати, як фрагменти мовної картини світу містять значний інформаційний культурно-історичний потенціал і асоціюються з відомими людьми, міфічними героями, географічними й астрономічними назвами.

Отже, саме в царині термінодеривації виявляються особливості національної мовної свідомості, особливості мовної образності. Сутність процесів термінодеривації на підґрунті національної мови полягає в синтезі наукового мислення й формальних виразних засобів загальнолітературної мови того чи іншого народу.

Кореляція когнітивних механізмів термінодеривації з процесом вироблення наукового знання, закріпленням його результатів дозволяє спостерігати, як накопичувалися наукові знання про світ, як вони репрезентувалися в мові, як розвивалася мова науки під їхнім впливом. Продуктування термінодериватів призводить до відображення колективного знання про світ, про еволюцію Всесвіту й самої людини.

Процеси термінодеривації здійснюються за допомогою певних формантів, які мають особливе значення в системі термінотворення, виражають формально-семантичне відношення деривата до свого похідного і є одиницями когнітивного коду. Вузькоспеціальні форманти кодують особливу інформацію на рівні деривата, тому є можливим поняттєве розшифрування терміна щодо формантної частини, яка, як правило, є постійною й стабільною для закріпленого за нею категоріально-семантичного субстрату. Отже, у термінодериваті формант є засобом вербально-когнітивної ідентифікації.

Так, формант *-it* кодує когнітивну інформацію «мінерал», «гірська порода»: *іраніт, бразиліт, македоніт* тощо; формант *-ій* кодує когнітивну інформацію «хімічний елемент»: *резерфордій, торій, ванадій* тощо.

Царина термінодеривації на основі власної назви є дуже важливою для зберігання й передавання культурної, історичної й наукової спадщини нащадкам.

Висновки. На сучасному етапі розвитку наукової філологічної парадигми знання про термін дозволяють репрезентувати його як специфічну лінгвокогнітивну одиницю, як об'єкт і результат термінологічної деривації. Вироблені людиною знання формують концепцію інформаційно-наукової картини світу й узагальнено подають системно організовану сукупність понять і відношень між ними.

Якщо концепції наукової картини світу відповідає мовна модель буття, а поняття в мові виражаються за допомогою термінів, то одними з головних потрібно вважати такі проблеми, як багатаспектне дослідження теорії термінологічної дериватології, вивчення терміна як особливої лінгвокогнітивної одиниці, а також виникнення, еволюція, модифікація, засвоєння й моделювання наукових знань про термінологічні одиниці української мови.

Література:

1. Баксанский О.Е. Репрезентирование реальности: когнитивный подход / О.Е. Баксанский, Е.Н. Кучер. – М. : Альтекс, 2001. – 140 с.
2. Ракшанова Г.Ф. Система дериваційних засобів сучасної науково-технічної термінології (когнітивно-номінативний аспект) : авто-

реф. дис. канд. філол. наук : 10.02.01 / Г.Ф. Ракшанова; НАН України. Ін-т укр. мови. – К., 2004. – 20 с.

3. Бицко Н.І. Власні назви у медичній термінології : інтерпретація за типологічними моделями / Н.І. Бицко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/36_PVMN_2013/Philologia/3_153660.doc.htm.
4. Дзюба М.М. Епонімічні найменування в українській науковій термінології / М.М. Дзюба // Українська мова. – 2010. – № 3. – С. 55–63.
5. Кажан В.І. Власні імена та їх похідні в термінології хореографічного мистецтва / В.І. Кажан, Р.П. Калініна // Структура і семантика мовних одиниць : Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету : зб. наук. праць. Вип. 8. – Кривий Ріг : КДПУ, 2012. – С. 57–67.
6. Бруберг Г. Карл фон Линней / Пер. со швед. Н. Хассо. – Стокгольм : Шведский институт, 2006. – 44 с.
7. Буянова Л.Ю. Термин как единица логоса : [монография] / Л.Ю. Буянова. – Краснодар : Кубанский гос. ун-т, 2002. – 185 с.

Савченко А. Л. Терминодериваты как знаковое отображение картины мира

Аннотация. В статье продемонстрирована продуктивность способа образования терминодериватов на базе имен собственных как особенный механизм деривации терминов, отображающий синтез двух номинативных аспектов – понятийного и индивидуального. Подчеркивается, что на современном этапе развития научной филологической парадигмы знания о термине позволяют репрезентировать его как специфическую лингвокогнитивную единицу, как объект и результат терминологической деривации.

Ключевые слова: терминодеривация, терминодериват, имя собственное, когнитивный механизм, специализированный формант, языковая картина мира.

Savchenko A. Derivatives of terms as a symbolic display of the picture of the world

Summary. The article demonstrates the productivity of the process of formation of derivatives of terms on the basis of proper names as a special mechanism of derivation of the terms, showing the synthesis of nominating two aspects – the conceptual and individual. It is emphasized that at the present stage of development of the scientific linguistic paradigm of the knowledge of the term allows it to represent this as a specific linguistic and cognitive unit, as the object and result of terminological derivation.

Key words: termderivation, derivative of term, proper name, cognitive mechanism, specialized formants, language picture of the world.